

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم
(عصر دومین - عصر انقلاب)

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»

دانشکده: علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: تاریخ

عنوان:

نقش زنان در جنگ‌های صدر اسلام تا آغاز امویان

استاد راهنما:

دکتر سید حسین فلاح زاده

استاد مشاور:

سرکار خانم دکتر زهرا روح الهی امیری

نگارش:

سیده بتول مدنی دهخوارقانی

۱۳۹۲

تقدیم به:

تقدیم به اولین شهید دفاع از ولایت، ام الائمه و مادر پهلوشکسته ام، فاطمه‌ی

زهرا علیها السلام.

و دخت گرامیش، کریمه‌ی اهل بیت، فاطمه‌ی معصومه علیها السلام

و مادر فداکارم، فاطمه مدنی رحمه الله علیها.

تقدیر و تشکر

سپاس پروردگار عالمیان را که توفیق داد تا در راه کسب علم گام نهاده و از

مطالعه‌ی سرنوشت پیشینیان، درس گیرم.

تشکر و سپاس همه‌ی کسانی را که در تمامی مراحل تحصیل و نگارش رساله یاریم

دادند؛ چه آنان که یاریشان پنهان و غیر مستقیم بود، همچون پدر، مادر، همسر، فرزندان و

دیگر بستگان که هریک به نوعی در این امر سهیم بودند، و چه آنان که مستقیم در این

سیرهمراهیم کردند، همچون دست اندر کاران دانشگاه، مسئولین و اساتید محترم، به ویژه

استاد محترم جناب آقای دکتر فلاح زاده که مسئولیت استاد راهنما و سرکار خانم دکتر

امیری، با مسئولیت استاد مشاور، در به انجام رساندن پژوهش حاضر یاریم نمودند.

چکیده

موضوع این رساله بررسی نقش زنان مسلمان در جنگهای صدر اسلام است. جهت بررسی این موضوع سؤال اصلی به این شکل طرح گردید: نقش زنان در جنگهای صدر اسلام تا آغاز امویان چه بوده است؟ جهت بررسی سؤال اصلی، فصولی چند در نظر گرفته شد. از آنجایی که بررسی موضوع رساله نیازمند نگاهی اجمالی به جایگاه و موقعیت زنان در جاهلیت، جایگاه و منزلت زن در اندیشه‌ی اسلامی می‌باشد، در آغاز به این مهم پرداخته، سپس نقش زنان مسلمان در جنگهای زمان پیامبر ﷺ، در سه بخش اساسی رزمی، غیر رزمی و بعد از جنگ، مورد بررسی قرار گرفته است. حضور زنان در جنگهای عصر نبوی در زمینه‌هایی چون رزم، تهیه و آماده سازی آلات رزم، درمان مجروحان، آب رسانی، تهیه‌ی آذوقه، حمل مجروحان و شهدا، کمک نقدی، اطلاع رسانی، صبر و بردباری، هم دردی با پیامبر ﷺ و ... مورد بررسی قرار گرفته است. عصر ابوبکر شاهد نقش مثبت زنی چون آزاد در قتل اسود و نقش منفی زنی چون سجّاح در ادعای نبوت و جان بازی زنی چون ام عماره در قتل مسیلمه‌ی کذاب و ... است. نقش زنان مسلمان در بعد رزمی، سیاهی لشگر، درمان مجروحان و خاک سپاری شهدا، از مباحث مهم عصر عمر می‌باشد. عصر عثمان شاهد نقش زن عثمان در توصیه به مشورت با علی علیه السلام، سعی وی در پیش گیری از قتل عثمان و نقش عایشه در تحریک مردم بر قتل عثمان است. مهمترین مباحث عصر امیرالمؤمنین علیه السلام، نقش عایشه در جنگ افروزی، نقش ام سلمه در بازداشتن عایشه از جنگ، خطابه‌های آتشین زنانی چون ام الخیربارقیه، بکاره‌ی هلالیه و ...، شهادت و اسارت تنی چند از زنان شیعه است. در انتها نتیجه‌ای که گرفته شد، گویای حضور و نقش آفرینی همه جانبه بانوان مسلمان صدر اسلام در بسیاری از صحنه‌های جنگ و بعد از جنگ در سنین مختلف و در همه زمینه‌های مورد نیاز می‌باشد.

واژه‌های کلیدی؛ اسلام - جاهلیت - زن - نقش - جنگ.

فهرست مطالب

مقدمه:	۱
۱- طرح تفصیلی	۱
بیان مسأله:	۱
اهمیت و فایده‌ی آن:	۱
سابقه تحقیق:	۲
اهداف تحقیق:	۲
سوالات تحقیق:	۲
سؤال اصلی:	۲
سوالات فرعی:	۲
فرضیه‌های تحقیق:	۳
پیش فرض‌های تحقیق:	۳
روش انجام تحقیق:	۳
روش گرد آوری اطلاعات:	۳
ابزار گرد آوری اطلاعات:	۳
روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:	۳
سازمان دهی تحقیق:	۳
۲- مفاهیم	۴
نقش	۴
جنگ	۴
صدر اسلام	۴
امویان	۵

- ۳- معرفی منابع ۶
- منابع کهن: ۶
- کتب سیره ۶
- التاریخ و المغازی و المبعث ۶
- السیره النبویه ۸
- کتب تاریخ عمومی ۸
- تاریخ الرسل و الامم و الملوك ۸
- الکامل فی التاریخ ۱۰
- کتب شخصیت شناسی ۱۱
- طبقات الکبری ۱۱
- أسد الغابة فی معرفة الصحابة ۱۳
- کتب تاریخی تک نگاری ۱۴
- وقعه صفین ۱۴
- الجمال و النصره لسید العتره فی حرب البصره ۱۵
- کتب تفسیری ۱۶
- مجمع البیان فی تفسیر القرآن ۱۶
- منابع پژوهشی: ۱۷
- نقش عایشه در تاریخ اسلام - دوران عثمان و امیرالمؤمنین علیه السلام ۱۷
- الصحيح من سیره النبی الاعظم ۱۸
- فصل اول: جایگاه و منزلت زن در جزیره العرب (عصر جاهلیت) ۲۰**
- مقدمه ۲۱
- ۱- ۱. شأن و منزلت زن در جوامع مختلف ۲۱
- ۱- ۲. وضعیت جغرافیایی و قومی جزیره العرب ۲۶
- ۱- ۳. اوضاع و اخلاق عمومی عرب در جاهلیت ۲۸

۳۱.....	۴-۱. زن در جاهلیت
۳۴.....	۵-۱. زن و خانواده
۳۶.....	۶-۱. دختر و خانواده
۴۱.....	۷-۱. زن و جامعه
۴۵.....	۸-۱. زن و حکومت
۴۸.....	۹-۱. زن و جنگ
۵۵.....	فصل دوم: جایگاه و منزلت زن در اندیشه‌ی اسلامی (قرآن و سنت)
۵۶.....	مقدمه
۵۷.....	۲-۱. جایگاه انسانی و معنوی زن در اندیشه‌ی اسلامی (قرآن و سنت)
۶۳.....	۲-۲. جایگاه و منزلت زن در خانواده
۶۸.....	زن و خانواده در سنت
۷۰.....	۲-۳. جایگاه و منزلت زن در جامعه
۷۹.....	فصل سوم: نقش زنان در جنگ‌های عصر نبوی
۸۰.....	مقدمه:
۸۲.....	۳-۱. جنگ‌های پیامبر ﷺ
۸۴.....	۳-۲. حضور بانوان
۸۶.....	۳-۲-۱. اجازه‌ی حضور
۸۹.....	۳-۳. نقش بانوان مسلمان در جنگ‌ها
۸۹.....	۳-۳-۱. بعد رزمی
۹۰.....	۳-۳-۲. شجاعت زنان مسلمان در جنگ
۹۸.....	جمع بندی
۱۰۰.....	۳-۳-۲. بعد غیررزمی
۱۰۰.....	۳-۳-۲-۱. درمان مجروحان
۱۰۵.....	۳-۳-۲-۲. حمل مجروحان و شهدا
۱۰۶.....	۳-۳-۲-۳. سرزنش فراریان از جنگ

- ۳-۳-۲-۴. تحریک رزمندگان به جنگ ۱۰۸
- ۳-۳-۲-۵. تدارکات ۱۱۰
- ۳-۳-۲-۶. حراست از وسایل رزمندگان ۱۱۳
- ۳-۳-۲-۷. تبدیل منزل به پایگاه ۱۱۴
- ۳-۳-۲-۸. کمک نقدی زنان در جنگها ۱۱۶
- ۳-۳-۲-۹. رساندن اخبار به پیامبر ﷺ ۱۱۷
- ۳-۳-۳. نقش بانوان مسلمان بعد از جنگ ۱۱۷
- ۳-۳-۱. صبر، بردباری و علاقه به پیامبر ﷺ ۱۱۸
- ۳-۳-۲. هم دردی با پیامبر ﷺ ۱۲۳
- ۳-۳-۳. زیارت شهدا (تداوم راه شهدا) ۱۲۴
- ۳-۳-۴. پذیرش امان زنان مسلمان نسبت به کفار ۱۲۶
- ۳-۳-۵. سهیم کردن بانوان در غنایم ۱۲۹
- ۳-۳-۶. زن راهنما ۱۳۱
- ۳-۳-۷. زن آزاد کننده قبیله ۱۳۱
- ۳-۳-۸. زنان منفی ۱۳۲
- فصل چهارم: نقش زنان در جنگهای عصر خلفای ثلاثه** ۱۳۶
- ۴-۱. عصر ابو بکر ۱۳۷
- ۴-۱-۱. جریان مدعیان نبوت ۱۳۹
- ۴-۱-۱-۱. آزاد در قتل اسود ۱۳۹
- ۴-۱-۱-۲. سجّاح مدعی نبوت ۱۴۱
- ۴-۱-۱-۳. جانباز راه اسلام ۱۴۲
- ۴-۱-۲. جریان ارتداد ۱۴۲
- ۴-۱-۳. جریان انحراف در خلافت و جانشینی پیامبر ﷺ ۱۴۳
- ۴-۲. عصر عمر ۱۴۴

۱۴۵.....	۴-۲-۱. زنان رزمنده
۱۴۶.....	۴-۲-۲. سیاهی لشکر
۱۴۷.....	۴-۲-۳. درمان مجروحین
۱۴۷.....	۴-۲-۴. آب رسانی
۱۴۸.....	۴-۲-۵. تشجیع رزمندگان
۱۴۹.....	۴-۲-۶. خاک سپاری شهدا
۱۵۰.....	۴-۳. عصر عثمان
۱۵۱.....	۴-۳-۱. زنان مسلمان در رزمگاه
۱۵۲.....	۴-۳-۲. زنان در قتل عثمان
۱۵۷.....	فصل پنجم: نقش زنان در جنگهای عصر خلافت امیرالمومنین <small>علیه السلام</small>
۱۵۸.....	مقدمه
۱۵۹.....	۵-۱. جنگ افروزی زنان
۱۶۴.....	۵-۲. ارشاد و راهنمایی
۱۶۸.....	۵-۳. اطلاع رسانی زنان
۱۶۹.....	۵-۴. زنان سخنور
۱۷۲.....	۵-۵. زنان رزمنده
۱۷۳.....	۵-۶. سوگ نامه سرایان
۱۷۵.....	۵-۷. زنان شهید
۱۷۶.....	۵-۸. زندان و اسارت
۱۷۸.....	نتیجه
۱۸۱.....	فهرست منابع
۱۸۱.....	الف) منبع فارسی
۱۸۴.....	ب) منابع عربی
۱۹۰.....	ج) مقالات

مقدمه

۱- طرح تفصیلی

بیان مسأله :

برخلاف عصر جاهلیت که در آن زن از ارزش چندانی برخوردار نبود، با ظهور اسلام زن جایگاه و شخصیت اصلی خود را که خداوند در نهاد او قرار داده بود باز یافت. اسلام ارزش زن و مرد را فقط در درجه‌ی تقوای می‌داند نه در جنسیت. در چنین موقعیتی زنان مسلمان و با ایمان صدر اسلام که نیمی از جمعیت جامعه‌ی مسلمین را تشکیل می‌دادند، علاوه بر همسراری که وظیفه‌ی اصلی آنان بود، در مسائل اجتماعی و سیاسی زمان هم تا جایی که اسلام اجازه می‌داد حضور داشتند. از جمله‌ی این موارد جنگهای صدر اسلام است. تاریخ صدر اسلام شواهدی از حضور بانوان مسلمان در این مبارزات و جنگ‌ها به صورت‌های مختلفی مثل کمک به رزمندگان، پرستاری، بستن زخم‌ها، آب رسانی و... را دربردارد. این پژوهش درصدد است تا میزان این حضور و چگونگی نقش زنان را در جنگهای عصر پیامبر ﷺ، خلفای ثلاثه و امیرالمؤمنین علیه السلام دنبال نماید تا شاید راه گشای مناسبی برای بانوان مسلمان هر عصری هنگام رویارویی با حوادث مشابه باشد.

اهمیت و فایده‌ی آن :

جنگ و دفاع از آیین و ارزش‌ها، مسئله‌ای گریزناپذیر است که در هر دوره و زمانی امکان وقوع آن می‌باشد. بر همین اساس لازم است زنان جامعه‌ی اسلامی شناخت و آگاهی لازم نسبت به جای گاه و مسؤولیت‌های خویش در زمان جنگ و مبارزه داشته باشند تا در هنگام ضرورت، آن گونه که شایسته‌ی یک زن مسلمان است عمل کنند. این پژوهش سعی دارد با ارائه‌ی الگوها و نمونه‌های صدر اسلام و یافتن انگیزه‌های آنان از نقش آفرینی‌ها، کمکی در شناساندن جای گاه و مسؤولیت بانوان در زمان جنگ و مبارزه بنماید.

سابقه تحقیق :

در رابطه با زنان صدر اسلام آثاری به رشته‌ی تحریر درآمده است که بعضی به نقش زنان در جنگهای صدر اسلام نیز اشاره دارند و بعضی به موضوعات مرتبط با بحث پرداخته اند، مثل؛ کتاب همگام با پیامبر - زنان صدر اسلام، نوشته سیدمحمد بحرالعلوم و ترجمه‌ی محمدعلی امینی؛ سیمای زنان فداکار صدر اسلام، تألیف سیدعلی اکبر صداقت؛ المجاهدات و المهاجرات و من نزل فیهنّ تشریح تألیف سامیه مفیسی؛ و ... ولی به نظر می‌رسد خط سیری که در این پژوهش به آن پرداخته می‌شود متفاوت با دیگر پژوهش‌ها است؛ و شاید بتواند بعضی از کاستی‌ها و پرسش‌های باقیمانده در این زمینه را پاسخ گو باشد.

اهداف تحقیق :

۱. شناخت جایگاه زن در عصر جاهلیت.
۲. شناخت جایگاه زن در اندیشه‌ی اسلامی (قرآن و سنت).
۳. ارائه‌ی الگوهایی از نقش آفرینی بانوان مسلمان در جنگهای صدر اسلام.
۴. شناخت جایگاه و مسؤولیت‌های زنان مسلمان در زمان جنگ.

سوالات تحقیق :

سؤال اصلی:

نقش زنان در جنگ‌های صدر اسلام تا آغاز امویان چه بوده است؟

سوالات فرعی:

۱. نقش زنان در جزیره العرب عصر جاهلی چگونه بوده است؟
۲. زنان چه جایگاهی در اندیشه‌ی اسلامی (قرآن و سنت) دارند؟
۳. نقش زنان در جنگهای عصر پیامبر ﷺ چگونه بوده است؟
۴. نقش زنان در جنگهای عصر خلفای ثلاثه چگونه بوده است؟
۵. نقش زنان در عصر امیرالمؤمنین علیه السلام چگونه بوده است؟

فرضیه‌های تحقیق :

زنان در جنگهای صدراسلام در زمینه‌های مختلفی مثل پرستاری، آب رسانی و آماده سازی سلاح و غیره به ایفای نقش می‌پرداختند.

پیش فرض‌های تحقیق :

در صدر اسلام در کنار مردان، زنان نیز به طور عمده در وقایع حضور داشته‌اند. گزارشات مختلفی از حضور زنان در جنگهای صدر اسلام رسیده است.

روش انجام تحقیق :

تاریخی-تحلیلی

روش گرد آوری اطلاعات :

کتابخانه‌ای

ابزار گرد آوری اطلاعات:

فیش برداری

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات :

سنجش داده‌ها

سازمان دهی تحقیق :

مطالب این رساله در پنج فصل گنجانده شده است. فصل اول به جایگاه و منزلت زن در جزیره العرب (عصر جاهلیت) پرداخته و فصل دوم جایگاه و منزلت زن در اندیشه‌ی اسلامی (قرآن و سنت) را مورد بحث و بررسی قرار داده است. فصل سوم عهده دار بیان نقش زنان در جنگهای عصر نبوی ﷺ است. در فصل چهارم نقش زنان در جنگهای عصر خلفای ثلاثه بررسی شده است و محور مباحث فصل پنجم، نقش زنان در جنگهای عصر خلافت امیرالمؤمنین علیه السلام است. در پایان به مقایسه‌ی فصول و ارائه‌ی نتیجه‌گیری پرداخته شده است.

۲- مفاهیم

نقش

نقش معانی مختلف را به ذهن متبادر می‌سازد، یکی از متداولترین مفاهیم آن مرتبط با اعمالی است که هر فرد به مناسب پایگاههایی که در جامعه دارد انجام می‌دهد که این نقشها یا محولند یعنی آنهایی که بر حسب جنس، سن، نژاد یا سایر ویژگیها به فرد محول می‌شوند، به عبارتی دیگر شیوه‌ای که جامعه از ما انتظار دارد که نقش خود را آنچنان ایفا کنیم؛ یا نقشهای محققند، یعنی آنهایی که از طریق انتخاب و تلاش فردی محقق می‌شوند.

به وظایف و کارکردهایی که یک فرد مادامی که در یک موقعیت سیاسی خاص و معینی قرار دارد، از خود بروز می‌دهد، نقش سیاسی گفته می‌شود که در این پژوهش نقش سیاسی بانوان در جنگها، مد نظر است.

جنگ

از جنگ تعریف واحدی نشده است و هر یک بیانگر نگرش خاصی به جنگ است. در مجموع می‌توان گفت جنگ به معنی خشونت بالا، به کارگیری نیروهای مسلح، خشونت سازمان‌یافته و وقوع آن بین دو یا چند گروه یا کشور است.

جنگ در اسلام به معنی جهاد است و برای انگیزه‌های اقتصادی، سیاسی و مانند آن نیست بلکه در دیدگاه الهی جنگ برای برداشتن عضو فاسدی از پیکره اجتماع، یا به منظور نابود کردن عقایدی که حیات مادی و معنوی انسانهای دیگر را تهدید می‌کند و یا برای نجات تعدادی از انسانهایی که در بند ظلم و ستم هستند، صورت می‌گیرد که منظور از جنگ در این پژوهش، همان مفهوم اسلامی آن یعنی جهاد است.

صدر اسلام

برای صدر اسلام تعریف دقیقی ارائه نشده است. در کتب علمای قرون اولیه اسلام عبارت صدر اول و صدر اسلام، از آغاز ظهور اسلام تا اواخر عمر پیامبر ﷺ را شامل می‌شود

ولی آنچه از صدر اسلام در عصر حاضر به ذهن ارتکاز می‌یابد، چهل سال آغازین تاریخ اسلام است که در این رساله همین مفهوم مد نظر می‌باشد.

امویان

بنی امیه یا امویان عنوان کلی طایفه‌ای از خاندان بزرگ قریش است که از سال ۴۰هـ.ق تا ۱۳۲هـ.ق تقریباً ۹۱ سال بر سراسر جهان اسلام حکومت کردند. نسب آنها به «امیه بن عبد شمس بن مناف» برادرزاده «هاشم بن عبد مناف» می‌رسد. مرکز حکومت آنها «شام» و پایه‌گذار حکومت «معاویه بن ابی سفیان» بود. پس از صلحی که امام حسن علیه السلام بنا بر مصلحت اسلام با معاویه کرد معاویه رسماً خلافت خود را در شوال سال ۴۰هـ.ق در «بیت المقدس» اعلام کرد و سپس یزید پسر خود را بر خلاف عهدنامه صلح، جانشین و ولیعهد خود اعلام کرد. مقاله حاضر تا آغازین سالهای حکومت معاویه را در بر می‌گیرد.

۳- معرفی منابع

کار پژوهشی، زمانی می‌تواند ارزشمند باشد که مطالب آن مستند و مستدل باشد، در پژوهش حاضر نیز سعی بر این بوده است که مطالب، با استناد به منابع، به ویژه منابع کهن باشد. و نیز تلاش شده، منابعی مورد استفاده قرار گیرد، که از لحاظ علمی، مورد پذیرش بیشتری باشد. در این مجال مناسب است به معرفی اجمالی برخی منابع استفاده شده در این رساله پرداخته شود.

منابعی که استفاده شده به دو دسته‌ی اصلی تقسیم می‌شوند؛

منابع کهن:

در این گروه، از کتب سیره به معرفی، «المغازی» واقدی و «السیره النبویه» ابن هشام، تاریخ عمومی به معرفی، «تاریخ طبری» و «الکامل ابن اثیر»، شخصیت شناسی به معرفی «الطبقات الکبری» ابن سعد و «اسدالغابه» ابن اثیر، تاریخی تک نگاری به معرفی «الجمل والنصره...» شیخ مفید و «وقعه صفین» نصر بن مزاحم و از کتب تفسیری به معرفی «مجمع البیان...» طبرسی، پرداخته می‌شود.

کتب سیره

التاریخ و المغازی و المبعث

ابو عبد الله محمد بن عمر واقدی در سال یکصد و سی (ه.ق) در اواخر خلافت مروان بن محمد در مدینه متولد شد. این مطلب را شاگرد و کاتب او ابن سعد در طبقات اظهار داشته است. تاریخ وفات وی در منابع، سال ۲۰۶، ۲۰۷ و یا ۲۰۹ ه.ق ذکر شده است. عنوان و نام کتاب وی آنچنانکه ابن ندیم ذکر کرده است «کتاب التاریخ و المغازی و المبعث» است و چنین به نظر می‌رسد که کتاب مغازی بخشی از کتاب بزرگی باشد که مشتمل

بر تاریخ و مغازی و مبعث بوده است. بیشتر مراجع، موضوع توجه واقدی به جمع آوری اخبار و احادیث و روایات مختلف مربوط به سیره را ذکر کرده و به کوشش او در این راه تصریح کرده‌اند؛ چنانچه ابن سعد کاتب و شاگرد واقدی او را چنین وصف کرده است: «واقدی آگاه به مغازی، سیره، فتوح، اختلاف مردم درباره‌ی احادیث و احکام و اجتماع و هم آهنگی مردم در موضوعات بود؛ و این مطالب را در کتبی که نوشته و تفسیر کرده و آنها را استخراج کرده است، می‌بینیم». طبری، ابن سعد، ابن کثیر و بلاذری مطالب فراوانی را از واقدی نقل کرده‌اند. واقدی شخصا از زهری روایت نمی‌کند، بلکه در بیشتر موارد به راویانی که اخبار زهری را نقل کرده‌اند اعتماد می‌کند. آنچه که قابل ذکر است، این است که واقدی از میان شاگردان زهری، از ابن اسحاق مطلبی نقل نمی‌کند. احتمال دارد که واقدی به این جهت از روایات ابن اسحاق اعراض کرده باشد که علمای مدینه به او اعتماد نمی‌کرده‌اند؛ و از طرف دیگر ابن اسحاق هنگامی مدینه را ترک کرده که هنوز واقدی متولد نشده بود و میان آن دو ملاقاتی صورت نگرفته بود.

روش و اسلوب او در بیان تمام غزوات تقریباً یکسان است. یعنی اسم جنگ و تاریخ و فرماندهی آن و در موارد لزوم نام کسی که در مدینه جانشین بوده است و توضیحات جغرافیایی لازم را ذکر می‌کند. اگر در مورد جنگی آیاتی از قرآن نازل شده باشد، در صورتیکه تعداد آیات زیاد باشد، فصلی جداگانه برای ذکر آیات و تفسیر آنها گشوده است که معمولاً در پایان فصل مربوط به آن جنگ آمده است. در جنگهای مهم اسامی اشخاصی را که در آن جنگ شرکت داشته‌اند و اسامی کسانی که به شهادت رسیده‌اند و کشته شدگان دشمن را نقل می‌کند. از ویژگیهای برجسته‌ی مغازی واقدی یکی هم این است که تاریخ تمام جنگها معین و مشخص است. و این وحدت روش کافیهست که واقدی را مورخی زیرک و دارای سبک مخصوص دانست. بهره‌ای که در این رساله از کتاب واقدی برده شده، در فصل سوم است که در آن نقش زنان در جنگهای عصر نبوی مورد بررسی قرار گرفته است.^۱

۱- محمد بن عمر واقدی، کتاب المغازی، تحقیق مارسدن جونس، بیروت، مؤسسه‌ی الأعلمی، ط الثالثة، ۱۴۰۹ق.

السيرة النبوية

کتاب «السيرة النبوية» تألیف ابو محمد عبد الملک بن هشام معافری حمیری نحوی (م ۲۱۳ یا ۲۱۸) است که به سیره ابن هشام شهرت یافته و یکی از دو منبعی است که در سیره و مغازی پیامبر گرامی اسلام از اعتبار و شهرت زیادی برخوردار است. ماده‌ی اصلی این کتاب، مغازی ابن اسحاق است که ابن هشام آن را تهذیب و تلخیص کرده و قبل از او بکائی، راوی ابن اسحاق هم مطالبی را حذف کرده است. به گفته‌ی خود ابن هشام تغییراتی که در سیره‌ی ابن اسحاق ایجاد کرده، عبارت است از؛ حذف کتاب المبتدأ در تاریخ انبیاء و اختصار مباحث مربوط به آباء و اجداء پیامبر ﷺ و اخبار جاهلیت، حذف آنچه در آن یادی از پیامبر نشده و چیزی از قرآن در آن باره نازل نگشته و ارتباط و تأثیری در مطالب کتاب سیره ندارد، اشعاری که ابن اسحاق آورده و آشنایان و عالمان به شعر آنها را درست نمی دانند، مطالبی که نقل آنها شنیع است و خاطر برخی را می‌آزارد، چیزهایی که زیاد بن عبد الله بکائی (م ۱۸۳) برای ابن هشام روایت نکرده است.

گر چه ابن هشام مطالبی از سیره را حذف کرده لیکن مطالب دیگری بر آن افزوده است و جای خوشبختی است که موارد ابن هشام با نام او قید شده و به خوبی با مطالب ابن اسحاق قابل تمییز است. در فصل سوم این رساله از سیره‌ی ابن هشام از روایاتی که گویای نقش زنان در جنگهای عصر نبوی می‌باشد، استفاده شده است.^۱

کتاب تاریخ عمومی

تاریخ الرسل و الامم و الملوک

محمد بن جریر طبری نویسنده «تاریخ الرسل و الامم و الملوک» در سال ۲۲۴ ه. ق در آمل یکی از شهرهای سرزمین طبرستان - مازندران فعلی - متولد شد. وی برای کسب علم به شهرهای ری، بغداد، بصره، واسط، کوفه، شام و مصر سفر کرد و سرانجام در بغداد استقرار

۱- عبد الملک بن هشام الحمیری المعافری، السيرة النبوية، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبد الحفیظ شلبي، بیروت، دار المعرفة، بی تا.

یافت و تا پایان عمر همانجا زیست. وفات وی در سال ۳۱۰ ه. ق در سن ۸۴ سالگی در بغداد روی داد.

طبری در علوم رایج آن زمان همچون فقه، حدیث، تفسیر و تاریخ تبحر داشت. او بعنوان یک سنی معتدل روایات فضائل اهل بیت علیهم السلام را قبول داشت، گو اینکه در اواخر عمر تمایلی نیز از وی به تشیع بروز کرده است. طبری بیش از بیست کتاب تألیف کرده است که جامع البیان عن تاویل آیات القران، معروف به تفسیر طبری و تاریخ الامم و الملوک، معروف به تاریخ طبری، معروفترین کتابهای او است.

تاریخ طبری، مهمترین تاریخ نامهی روایی و سال شمار اسلامی است که دو بخش عمده دارد: بخش پیش از اسلام و بخش پس از اسلام. در بخش اول به مباحث خلقت، پیامبران، امتهای پیشین، تاریخ و پادشاهان ایران و روم پرداخته است، ترتیب ذکر حوادث در این بخش بر حسب ترتیب انبیاء و جایگاه تاریخی حوادث است. طبری در این قسمت درباره-ی تاریخ ایران اخباری آورده است که در هیچ متن معتبر عربی دیگر دیده نمی شود. بخش دوم مربوط به حوادث دوره اسلامی است و از سال اول هجرت به شیوه سال شمار آغاز و به وقایع سال ۳۰۲ ختم شده است. روشی که طبری در تدوین تاریخ بر می گزیند، روش محدثین است؛ بدین صورت که با ذکر سلسله سند به ذکر اخبار می پردازد و به خبر خبرگزاران و نقل ناقلان اکتفا می کند. وی در این روش، با انبوهی از روایات که گاه با یکدیگر هم سازگار نیستند، مواجه می شود ولی هیچ گاه دست به نقد پاره‌ای از مضامین آنها نمی زند. طبری با نقل روایات راویان و حتی اختلافات جزئی آنان در یک حادثه، خدمت بسیار مهمی به تاریخ اسلام کرده است. زیرا اگر او همه‌ی این روایات را در این مجلدات جمع نمی کرد، بسیاری از اخبار گذشتگان به ما نمی رسید. طبری برای تدوین کتاب خود از سیره‌ی ابن اسحاق، کتابهای وهب بن منبه، ابن مقفع، هشام کلبی، نوشته‌های ابو مخنف و مدائنی و سیف بن عمر استفاده کرده است. از روایاتی که طبری در خصوص جنگهای عصر نبوی، خلفای ثلاثه و امیرالمؤمنین نقل کرده، در این پژوهش استفاده شده است.^۱

۱- أبو جعفر محمد بن جریر الطبری، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث،

الكامل في التاريخ

ابو الحسن علي بن محمد بن محمد بن عبد الكريم شيباني جزري مشهور به عز الدين ابن اثير (۵۵۵-۶۳۰) مورخ، اديب، و محدث است. او در موصل، شام و بغداد نزد استاداني چون عبد الله بن سويده، ابن فضل الزمان، يعيش بن صدقه، عبد المنعم بن كليب، ابن ريان بن شعبه، عمر بن طبرزد، عبد المحسن بن عبد الله و ابن غنيم حلبى دانش آموخت. ابن اثير در علوم و فنون مختلف از جمله؛ حديث، قراءت، خطابه، لغت، مغازى و سير پيش رفت. با آنكه ابن اثير از علوم مختلف بهره مند بود، در تاريخ و حديث شهرت بيشتري دارد. تأليفات مهم وي عبارتند از؛ الكامل في التاريخ، اسد الغابه في معرفة الصحابه، التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية و اللباب في تهذيب الانساب. در پژوهش پيش رو از كتاب الكامل في التاريخ، در موارد مختلف استفاده شده است. «الكامل في التاريخ» مشهورترين كتاب ابن اثير و جامع ترين تاريخ عمومي است كه بيشتتر آن درباره‌ي تاريخ اسلام است. وي در مقدمه اين كتاب مطالبى را درباره علت تأليف و روش تاريخ نگارى خود بيان کرده و مي گويد: «چون به مطالعه‌ي تاريخ علاقه مند بودم ضمن مطالعه‌ي آن دريافتم كه هيچ کدام از كتب تاريخى به تنهائي نياز خواننده را رفع نمي كند ... هيچ كتابى به همهي رويداها نپرداخته و (مطالب مربوطه را) يکجا جمع نکرده است ... وقتي چنين ديدم شروع به تأليف تاريخى جامع نمودم كه اخبار پادشاهان شرق و غرب و بين آن دو را شامل باشد. البته نمي گويم بر همهي حوادث دست يافته ام زيرا كسي كه در موصل است به هر حال از اخبار سرزمين هاي دور بي اطلاع است» ابن اثير كتاب خود را از نخستين روزگار هستي آغاز کرده و تا پايان سال ۶۲۸ ه. ق. يعني دو سال پيش از مرگش ادامه داده است. منبع اصلي وي تا اواخر قرن سوم، تاريخ طبري بوده است. ابن اثير گر چه در تدوين مطالب هفت جلد اول كتاب خود مطالب طبري را پايه قرار داده ولي از منابع ديگري مانند ابن كلبى، بلاذري، مبرّد و مسعودي نيز استفاده کرده است.

الكامل در ذكر تاريخ اسلام به شيوه‌ي سال شمار تنظيم شده است اما وي به اين نکته توجه داشته است كه مورخان، يك رويداد را كه در سالهاي مختلف رخ داده است قطعه قطعه